

Svensk Tidskrift har utkommit i 90 år, med start 1911 (utgivningen låg nere under några år på 1930-talet). Under 2004 firar tidskriften de nio decennierna med att på nytt publicera några äldre bidrag. I förra numret avspeglades senare årtiondens stora intresse för amerikansk politik, i Fritiof Haglunds betraktelse över Ronald Reagan från 1989.

Tidskriften har också, framför allt under sitt första halvsekel, innehållit många debattinlägg rörande äldre svensk historia. Ett framstående exempel från 1943 återkommer nu: Sven Ulrik Palmes avfärdande av föreställningen att Karl IX skulle ha varit en genuin företrädare för de lägre klassernas intressen gentemot högadeln. Historietvister har en förmåga att vakna till nytt liv, gång efter annan, och Palmes synsätt torde inom något år möta ett kraftfullt bestridande, när Knut Carlqvist – också han mångfaldig medarbetare i Svensk Tidskrift – ger ut en ny Karl IX-biografi.

Karl IX – bondekonung?

| av docenten Sven Ulrik Palme, Uppsala

AR 1608 SATT EN LANDSFLYKTIG svensk på ett slott i Elsass och skrev ned en skildring av sitt fosterlands öden under den ännu knappast avslutade nationella revolutionens tid. Han hette Axel Leijonhufvud, hans far hade varit Gustav Vasas svåger och förtrogne, själv var han kusin till Johan III och Karl IX. Redan som barn hade han av sin mor, den för sin stolthet beryktade grevinnan Ebba Liljehöök, insupit aristokratiska tänkesätt, som härstammade från den svenska medeltidens rådsvalde. Sedan hade han under studie resor, som sträckt sig till Italien och Danmark, Tyskland och Frankrike, tagit djupa intryck av den europeiska renässansens statsläror, som talade om det suveräna folket som statsmaktens ursprung men också om aristokratien som folkets sanna representation och företrädare inför furstemakten.

Så utrustad kom han att bli en av de ledande statsmännen i vårt land under den oroliga tid, som följde på Johan III:s död 1592. Till en början tog han parti för den katolske arvingen till Sveriges krona, konung Sigismund av Polen, men han insåg snart, vart det bar hän med dennes valde, och då sållade han sig till hertig Karl av Södermanland, den senare Karl IX, han söndrade sig från sina medbröder i riksrådet, som flydde till konungen i Polen, han stod ensam av högaristokratien vid Karls sida på Arbogariksdagen 1597, han kämpade mot Sigismund vid Stångebro 1598, då de andra rådsherrarna blevo Karls fångar, och han satt till sist som ordförande i den ständerdomstol, som på riksdagen i Linköping dömde fyra av de konungstroga riksråden till döden. Men detta blev för mycket för honom. Några månader efter Linköpings blodbad gick han frivilligt i landsflykt, och nu försökte han göra sig reda för hur dessa olyckor kommit att drabba honom själv och den samhällsklass, han tillhörde och hade förrätt.

Hans skrift blev en enda stor anklagelseakt mot Karl IX, som tillvitades hämndlystnad, hat och blodtörst i ordalag, som äro tämligen enastående t.o.m. i denna upprädda tids politiska publicistik. Men anklagelserna

riktades också mot de svenska ständerna, som varit Karls verktyg vid uppgörelsen med rådsaristokratien och vid Sigismunds avsättning, och särskilt riktade de sig mot bönderna. Förr i världen, hette det, hade man kallat några få bönder till ständermötena för att fråga dem till råds i sådana ärenden, som direkt gällde dem själva. Men Karl IX hade kallat allt flera bönder till riksdagarna, och han hade viglat upp dem genom sina tal och så låtit dem fatta besluten – all omröstning hade skett gemensamt, och bönderna hade ju varit i majoritet. Men icke nog med det, de dugligare och erfarnare bönderna hade dragit sig för de långa och många herredagsresorna, och därför hade endast de fattigaste och odugligaste kommit till riksdagarna – »mesta parten», skrev Axel Leijonhufvud, »en hop med lättfärdiga skalkar och bovar». Med ett ord: Karl IX:s makt grundade sig på hans inflytande över bönderna.

DEN FÖRBITTRADE aristokratens hårda ord skulle icke äga så stort intresse, om de icke blivit grundläggande för den historiska upp fattningen av Karl IX. För de närmaste generationerna, dem som ännu mindes hans tid eller voro bärare av en muntlig tradition, framstod Karl visserligen som aristokratiens svurne fiende men därför icke som böndernas konung framför andra. Men mot 1600-talets slut spriddes Axel Leijonhufvuds stora försvarsskrift, som dittills hade legat gömd i något familjearkiv, i avskrifter bland alla historiskt intresserade svenskar, och då Olof von Dalin vid 1700 mitt skrev sin svenska rikshistoria, blev Axel Leijonhufvuds berättelse en av hans huvudkällor till Karl IX:s historia. Han gjorde Axel Leijonhufvuds syn på Karl IX som bondekonungen till sin, och den upptogs efter honom av Erik Gustaf Geijer. Men medan Dalin från Axel Leijonhufvud övertagit icke endast namnet utan också dess klandrande innebörd, blev för Geijer av vedernamnet ett hedersnamn, och så har det sedan förblivit i den historiska uppfattningen in till våra dagar.

Är då detta hedersnamn berättigat? Stödde Karl IX verkligen sin makt i första hand på bönderna? Inlade han kanske så stora förtjänster om allmogens andliga och världsliga förkovran, att namnet därför kan synas berättigat? Eller var det en del av hans egen politiska uppfattning, att allmogen framför andra skulle ha rätt till deltagande i riksstyrelsen? Alla dessa frågor måste besvaras nekande.

Karl IX var icke en de politiska teoriernas man, men vad han innerst tänkte om politiserande bönder, därom får man rätt gott besked i de minnesanteckningar till Sveriges medeltidshistoria, som han efterlämnat. Där heter det om Engelbrekt Engelbrektsson tämligen kärvt, att han varit, som orden falla, »en rätt upprorisk sälle», och om herrarna i riksrådet på Engelbrekts tid heter det föraktligt, att de icke borde ha låtit »skrämma sig av en bonde och hans upproriska parti».

ÖVERHUVUD TAGET var Karl ingen anhängare av de nya lärorerna om folksuveränitet och härskarfördrag. Han avböjde upprepade gånger att ta emot kronan genom ständernas fria val. Sigismunds avsättning och sin egen åtkomst till kronan ville han helst ge en rent juridisk motivering på grundval av Gustaf Vasas arvförening och testamente. Han tog kronan, därför att han ansåg sig ha rätt till den, icke därför att folket valt honom. Det hindrade honom emellertid icke att i sin politiska propaganda och särskilt i den propaganda, som riktade sig till Sveriges grannar i det europeiska statssystemet, ivrigt påpeka, att han blivit vald till Sveriges konung. Han visste ju, att folksuveräniteten ute i Europa icke utan framgång konkurrerade med legitimiteten som statsrättslig princip, och att man därute ingen förståelse hade för arvfurstarnas säregna ställning i den svenska statsrätten.

Det hörde också till Karl IX:s politiska taktik att utnyttja grannländernas inre oroligheter och uppvigla menigheten mot den lagliga styrelsen. Så lyckades han åstadkomma ett uppror i staden Lybeck, som ställt sig på Sigismunds sida, och han försökte detsamma icke bara i Mecklenburg, Danmark och Ryssland utan också i Sigismunds eget arvrike Polen.

När Karl utnyttjade allmogen som ett vapen i sin kamp för Sveriges oberoende och enhet, en kamp som gav honom och därmed också Gustaf Adolf Sveriges krona, var det alltså, det kan man icke tvivla på, en klart medveten politisk taktik, icke en följd av en statsuppfattning, som gav rum åt politisk makt åt bondemenigheterna.

Man får emellertid icke tro, att Karl IX stödde sig endast eller främst på bönderna. Avgörande för den framgång, han vann, var i stället samarbetet med prästerskapet vid avvärijandet av den katolska motreformationen. Enigheten om Uppsala mötes beslut 1593 kunde icke nås utan eftergifter från Karls sida, men han vann

därmed prästerskapets stöd för den nationella saken, som också var hans egen. Prästerskapets stöd var också medlet att vinna böndernas, ty prästerna hade själva utgått ur allmogens led, de levde under samma yttre villkor som bönderna och de voro icke endast allmogens andliga ledare utan också i hög grad dess politiska. I den egenskapen var det Gustaf Adolf i ett berömt yttrande kallade dem folktribuner.

Var prästerskapet ända fram till den tid, då Karl tryggt sitt välde, hans bästa stöd – trots att också de ofta voro splittrade och deltog i oppositionen mot den nya regimen – så gällde det i icke mycket ringare grad om lågfrälset och om den ofrälse civila och militära stats-tjänstemannaklassen, fogdarna och krigsbefälet, fast förhållandena beträffande dem skiftade från landskap till landskap. Också om dem gäller, att de delvis utgått ur böndernas led och i vid utsträckning levde i materiella villkor, som icke mycket skilde sig från allmogens. Också de kunde därför tjäna som förmedlare mellan Karl och allmogen.

För en utländsk betraktare måste de svenska ständerna, sådana de samlades till möte med Karl utan att högaristokratien var med, ha tett sig som en tämligen ensartad massa, den grå hopen, som orden en gång falla hos ett ögonvittne vid ett sammanträde mellan Karl och allmogen. Den polske ädlingen Samuel Laski, som 1598 i Sigismunds uppdrag besökte Sverige, skrev med förundran och förtrytelse hem, att Karl talade med bönderna och kallade dem ständer. I Laskis hemland saknade ju bönderna alla politiska rättigheter.

VAD VAR DÅ ORSAKEN till att Karl kunde rycka med sig allmogen och de samhällsklasser, vilkas levnadsförhållanden nära överensstämde med allmogens, till politiskt samarbete för Sveriges oberoende och frihet? Svaret på den frågan har man allmänt givit genom en hänvisning till att Karl förstått att knyta allmogen till sig genom att han främjade deras intressen. Varje bonde visste, står det redan i folkskolans historielärobok, att han hade skydd hos sin konung.

Denna uppfattning är emellertid icke riktig. Under ingen period av den äldre Vasatiden var rättsosäkerheten större än under den nationella revolutionens tidigare år. Först efter sekelskiftet kunde Karls organisatoriska nydarningsarbete på rättskipningens område börja, och helt genomfört blev det aldrig. I materiellt hänseende var det heller icke några lysande år. 1596, 1597 och 1598 var bärningen knapp genom magra skördar, och under samma år steg saltpriset högre än i mannaminne. Bägge omständigheterna förstod dock Karl att vända till sin fördel genom att kasta skulden på Sigismunds handelsblockad, endast delvis med rätta, ty denna blockad satte in först på hösten 1597 och blev aldrig effektiv. De för-

sta åren efter sekelskiftet härjade den svåraste missväxt med hungersnöd och elände i Sverige liksom i hela Östeuropa. På våren 1602 skrevo bönderna i Olands härad till Karl: »Här finner man på vägarna både bönder, skjutspojkar och andra fattiga döda av hunger, utom dem, som dö av hunger i sina hem. En sådan jämmer har det aldrig varit i vår eller i våra fäders tid.» Med svälten följde upplopp och handgemäng vid skatteuppbörden: »Då mina karlar dra ut på landet i kronans ärenden», skrev en fogde samma år, »bli de slagna blå och blodiga. Sådant skick är nu med bonden.»

VISST VAR DET EN FÖRDEL för allmogen, att högaristokratiens makt bröts, så att den befriades från hårda herrar sådana som västgötaböndernas plågåre Karl Gustafsson Stenbock, men av de fallna herrarna stod åtminstone Hogenskild Bielke väl med sina landbönder, medan tidens mest beryktade bondeplågåre, just Axel Leijonhufvud, ända fram till brytningen efter Linköpings blodbad åtnjöt Karl IX:s särskilda skydd.

Allmogen var i den äldre Vasatidens Sverige, såsom den länge skulle förbli, det skattedragande ståndet. Att utgöra skatter och utskrivningar var dess av överheten klart fattade roll i statslivet. Icke heller därutinnan förde Karl IX:s tid någon lättnad med sig. Med hård hand utkrävde han kronans rätt också på områden, som dittills ofta försumrats såsom i fråga om dagsverkerna vid de kungliga slotten. Antalet ödegårdar var också vid hans död större än då han trädde till regementet. Under inbördeskrigets första skede utspreda hans vedersakare, att några av de pålagor, som utkrävdes, voro Karls egna påfund och skulle efterskänkas av Sigismund. Men också detta försök att vinna allmogen för Sigismunds sak misslyckades.

Jag har redan pekat på en av orsakerna till Karls framgångar hos allmogen, nämligen den, att han vunnit prästerskapets i det stora hela oreserverade stöd för sin politik och kunde utnyttja prästerskapets makt över allmogens sinnen. Andra orsaker av stor men omätbar betydelse voro bondekonservatismen och allmogens främlingshat. Samma ursprungliga, naturvuxna konservatism, som gång på gång hade vedervågat Gustaf Vasas seger genom de talrika bondeupproren, kom nu sonen tillgodo. Den tro, det nu gällde att försvara, var just den protestantism, som bönderna då hade rest sig emot. Det personliga konungadöme, som då hade eggat till upproret, var nu gammalt och fornt, och det företräddes av Karl, icke av Sigismund, som ville regera Sverige från Polen med högaristokratien som verktyg. Och det främlingshat, som ammassats upp under unionsstriderna och sjuårskriget, och som alltsedan Gustaf Vasas tid underbyggts av den officiella propagandan, det riktade sig nu mot Sigismund och polackerna.

Främsta orsaken till att Karl fick allmogen med sig i

sin strid var emellertid en annan. Det var hans egen personlighet. Icke så, att han skulle ha varit folkligare vare sig till sinnelaget eller till livsföringen än sina bröder, men han var det till ordasätten. Karl var den store folktalaren av våra svenska konungar, däri väl faderns jämlike och sonens överman. Grymheten, misstänksamheten, godtycket, hårdheten tedde sig för hans samtid icke så avskräckande som de skulle göra i vår tid – han levde i en tid med starka lidelser, då man aldrig hade långt till hårda ord och förhastade beslut. Under revolutionsåren befann han sig ständigt på resa och talte med allmogen och köpmännen på marknaderna, med allmogen och lagläsarna på tingen, med bergsmännen vid gruvorna, med krigsbefälet och lågfrälset vid mönstringarna. Och han talade väl. Fyndiga och drastiska ordlekar växlade med myndiga och hotfulla sentenser, ordspråk och anekdoter. Han målade verkligheten fan på väggen, han friade till alla åhörarnas svagheter och eggade deras lidelser. Och dessemellan kunde han tala saktmodigt vädjande.

TROTS DE HISTORISKA källornas knapphet äro vi tämligen väl underrättade om Karl IX:s muntliga framställningskonst, dels genom åhörarens anteckningar, dels genom protokollet från den stora rättegången före Linköpings blodbad, dels genom hans brev med deras ofta talspråkmässiga, mustiga och drastiska språk.

Så berättas det från Stockholmsriksdagen 1597, hur en del av adeln nekade att bifalla Karls förslag om ett krigståg till Finland, som ännu höll sig till Sigismund. Oppositionens talan fördes av den reslige västgötaadelsmannen Hans Åkesson Soop, som meddelade, att adeln icke ville råda Karl att draga på krigståg vare sig hit eller dit i landet. Karl svarade: »Dra då du i stället, och eftersom du är en så förfärligt stor och långer karl, så får jag gå och skylta mig bakom dig, ty jag ser lika gärna tio pilar i dig som en i mig.» »Och», tillägger det ögonvittne, som berättat om händelsen, »allmogen i salen log däröver och sade: 'fick du svar?'» Då Hans Åkesson i alla fall stod på sig, röt Karl åt honom: »Du vet aldrig vad du bjäbbar och icke de andra, som äro med dig, heller. Gå din väg!», varpå Hans Åkesson och hans följe fick lämna salen.

Vid riksdagen i Arboga tidigare på året fick Karl opposition icke blott av en del av adeln utan också av ärkebiskopen Abraham Angermannus. Från det tal, som Karl med anledning därav höll till menigheten, anför en åhörare följande uttryck: »Får adeln väldet och biskoparna råda, så skolen i förnimma, vilket blodbad de skola bereda Eder.» »Almogen ropade med högt ljud», fort sätter samme berättare, »och begärde, att hans furstlige nåde ville taga dem i hägn och försvar. Fursten sade: Vill I stå bi med mig? Bönderna svarade: ja, ja, ja, rätkandes därmed upp envar sin hand. Hertigen sade ytterligare: Efter I, gode män, töve denna natt för min skull, så vill

jag giva Eder tärepennningar, där I skole hålle Eder med till morgonen. Och viste dem så till sin räntemästare. Han gav dem vardera 6 öre.»

ARBOGARIKSDAGEN FÖRLÖPTE ICKE utan opposition heller från böndernas sida – orsaken därtill var ärkebiskopens fronderi – men Karl lyckades med hot och övertalningar driva igenom det beslut, han önskade. Att hans vädjanden denna gång dock icke endast voro hotfulla, därom vittna flere åhörare. »Fursten talade saktmodeligen till allinogen», heter det i en av riksdagsberättelserna. Och en av de närvarande prästmännen antecknade i sin dagbok för en av de dramatiska marsdagarna: »I dag talade hertigen 3 gånger med allmogen, ganska ljuvliga såsom en fader.»

Av Karls folkliga framställningssätt får man en ganska god bild i några berättelser av lybska skeppare, vilkas fartyg Karls kapare uppbringat i Östersjön. Karl tog fartygen i beslag men skickade skepparna tillbaka till Lybeck med uppmaning att revoltera mot stadens magistrat, som hade anslutit sig till Sigismund. Vid ett tillfälle kommo orden att falla så här: »Så som borgmästare och råd hade handlat, borde borgarna slå huvudet på dem i bitar, och hade de icke bila eller yxa, skulle de endast komma till Karl, så skulle han skaffa dem det.» Då en annan av skepparna begärde ersättning för sina förluster, fick han svaret, att »det skulle hans egna herrar i Lybeck betala eller också djävulen hämta dem».

Lika oförväget grep Karl till drastiska ord, då det gällde att inför undersåtarna rättfärdiga hans allt annat än försiktiga danska politik. Det gällde dels att nedsvärta den hatade arvfjenden, som befarades på sina håll i Sverige ha ett bättre rykte än inom Vasahuset, dels att undanrödja all ängslan för att Karls hållning kunde leda till krig. »Och have vi så litet givit dem orsak till någon vidlyftighet», heter det vid ett tillfälle, »som fåret gav ulven, när han beskylte det där de båda stodo och drucko vid en rinnande ström, att fåret skitnade vattnet för ulven, endock ulven stod ovanför strömmen och fåret nedanför. Lika stor orsak ha vi givit dem. Men de tora intet fram med principalorsaken, varför de hata oss, nämligen att vi ha sett något noga på regementet och hållit i akt Sveriges rikets rättighet och talat däruppå. Det gör dem ont i öronen, och må de intet gärna höra sanningen, efter de umgås icke ofta med henne, utan det gör dem ont, lika som sura ögon icke kunna lida solens klara sken.» Under rättegången med de anklagade herrarna före Linköpings blodbad, fick Karl rik användning för sin advokaty och sin talekonst, ty han uppträdde själv som åklagare inför ständerdomstolen. Så här lät det vid ett tillfälle: »All träta och oenighet i riket är kommen av herrarnas välde och deras maktlystnad. Vad de ha varit för slags fredsälskande män, det ser man granneligen av deras svar till mina

utskickade före träffningen vid Stegeborg, nämligen att de då gärna hade sett, att alla hade haft hår i hand och kniv i strupe på varandra. Så ha de törstat efter många människors oskyldiga blods utgjutelse.»

För att undgå rättegången åberopade herrarna dels ett löfte, som Karl givit, då de blevo hans fångar, dels det fördrag, som Sigismund och Karl träffat efter Stångebro slag, ty där hade alla tvistigheter hänskjutits till skiljedom av utländska furstar inom 4 månader. Denna skiljedom hade sedan icke blivit av. Vid ett tillfälle under rättegången gav detta Karl anledning till följande tirad: »Jag förnimmer, att dessa män hava ingen skam eller någon försyn att utsprida lögn, sägandes att jag icke haver hållit mitt löfte, som jag dem givit haver, i det att innan fyra månaders tid skulle komma främmande kommissarier. Så står det i fördraget mellan mig och konungen, men dem har jag icke givit något löfte, utan fördraget gällde endast konungen och mig. Sju tusen dävlar har jag lovat er och det vill jag hålla. Ty det är icke endast fyra månader förlupna utan halvtannat år, och ni står här ännu friska och helbrädda och oskadda till liv och lemmar.»

»Här spelas icke om äpplen och päron», hette det hotfullt vid ett annat tillfälle under rättegången, »utan om liv och blod, ära och redlighet.» Och då ständerna tvekade att fälla den hårda dom, Karl begärde, hotade han att ta saken i egen hand: »Så beder jag, att I vele fälla en rättvis sentens och dom, och med tillbörlig exekution fullfölja den. Men eftersom de icke vilja ställa sig under lagen, som dock jag, fastän en född konungason, har ställt mig under, så vill jag handla med dem som i krig, eftersom jag har tagit dem som mina fiender i marken, där de ha traktat efter mitt liv och min ära och all min välfärd, och jag vill handla mot dem som mot Sveriges rikets uppenbara fiender och förrädare.»

DÅ DEN GAMLE Hogenskild Bielke vid slutet av rättegången förhördes, lyckades han genom skicklig advokaty rädda sig undan sina medbröders öde, vilket föranledde Karl att störta på dörren. med de hotfulla orden: »Din räv skall icke bita min gås.»

Det dröjde dock fem år, innan herr Hogenskild fick följa efter sina fränder och medbröder till stupstocken, efter ännu en ständerdom. Men Karl hade under rättegången i Linköping åter visat sin förmåga att rycka med sig ständerna. Adeln hade tvekat, men krigsbefäl, fogdar, lagläsare och allmoge hade låtit sig locka, tubba och hota av denna furstliga talekonst och övertyga av denna djärva advokaty.

Så står Karl IX inför eftervärlden icke mera som bondekonungen utan som folkledaren. Men det ordet täcker bara en sida av hans statsmannagärning, det hänför sig mera till medlen än till målet, och hans politiska mål hade icke i första hand med allmogens välfärd och bästa att skaffa.